ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सांख्यशास्त्रे भ्रमज्ञानघटितसिद्धान्ताः

डॉ. देवाशिष-मिश्रः

सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः, विवेकानन्दशतवार्षिकीमहाविद्यालयः

पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

भारतीयदर्शने प्रमेयतत्त्वप्रतिष्ठार्थं प्रमाणतत्त्वस्य विश्लेषणं भवति। यतः 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि' अथवा 'मानाधीना मेयसिद्धिः' इति। यद्यपि प्रमाणतत्त्वस्य ज्ञानं स्वस्य उत्पत्तौ स्वयमेव अपेक्ष्यते तथापि उत्पन्नज्ञानेन प्रमाणतत्त्वस्यैव सिद्धिः भवति, विषयेऽस्मिन् भारतीयदार्शनिकेषु मतसाम्यं दृश्यते। परन्तु तत्र किं यथार्थज्ञानं किञ्च अयथार्थज्ञानं, किं प्रमाणं, कश्च प्रमाणाभासः इत्येतेषु विषयेषु भारतीयदार्शनिकेषु मतवैमत्यं दरीदृश्यते। सर्वेषु दर्शनेषु प्रमाविश्लेषणेन सह अप्रमाविश्लेषणमपि परिलक्ष्यते। प्रमेयशास्त्रत्वाद् यद्यपि सांख्यशास्त्रे साक्षाद्रूपेण अप्रमाविश्लेषणं नास्ति तथापि विभिन्नविषयाणामालोचनावसरे यत्किञ्चिदप्रमाज्ञानविश्लेषणं प्राप्तं तस्य विन्यासः यथामति क्रियते अस्मिन् प्रबन्धे।

कुञ्चीशब्दाः - सदसत्ख्यातिः, अव्यक्तकारणं, द्वैतवादः, प्रतिविम्बितपुरुषः, बौद्धिकसमाहारः चेत्यादयः।

****

भूमिका

सांख्यदर्शनं प्राचीनतमदर्शनं भारतीयदर्शनेषु इति पण्डिताः निगदन्ति। दर्शनस्यास्य प्रतिष्ठाता महर्षिकपिलः।[1] शास्त्रमिदं यद्यपि प्रमेयशास्त्रं तथापि तत्र ज्ञानतात्त्विकालोचनं समानरूपेण विद्यते।[2] सूत्रकारेण आचार्येण कपिलेन ज्ञानतात्त्विकालोचनावसरे भ्रमज्ञानविषये पञ्च सूत्राणि कृतानि। एतैः सूत्रैः भ्रमज्ञानविषये अपरेषां दार्शनिकानां मतखण्डनपूर्वकं युक्त्या स्वमतस्थापनं तेन कृतम्। ईश्वरकृष्णस्य संख्यकारिकायां भ्रमज्ञानविषये यद्यपि विस्तरेण आलोचनं न प्राप्यते, तथापि प्रमालक्षणावसरे तेन संशयाद्यप्रमाणानाम् उल्लेखः क्रियते। योगदार्शनिकैः अपि भ्रमज्ञानविषये उच्यते विपरीतज्ञानमेव मिथ्याज्ञानम् अविद्या वा।[3] सांख्ययोगनये विपर्ययः बन्धनस्य कारणम्।[4] अत्र विपर्ययशब्देन अविद्या एव बोध्या।[5] सांख्ययोगनये विपर्ययः पञ्चविधः, ते च अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, अभिनिवेशश्च। तेषां मते एते रागादयः अपि विपर्ययस्वरूपत्वात् विपर्ययादभिन्नाः।[6] अविद्या अप्रमा विपर्ययः वा एतेषां निमित्तकारणम्। तथाहि खलु यद्वस्तु विपर्ययस्य विषयः तद्वस्तु एव अस्मितादेः विषयः, तस्मात् रागादयः अविद्यास्वरूपाः। सांख्यशास्त्रे केचन सिद्धान्ताः प्राप्यन्ते ये खलु अविद्यया, मिथ्याज्ञानेन वा गृह्यन्ते तेषामुपस्थापनम् अत्र क्रियते यथामति।

१.सदसत्ख्यातिः

सांख्ययोगदार्शनिकैः सत्कार्यवादः स्वीकृतः। अर्थात् कार्यम् उत्पत्तेः प्रागेव स्वकारणे विद्यते।

---

[1] ''ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्त्ति जायमानञ्च पश्येद्।'' सां द. कालिवरवेदान्तवागीशः- पृ.१०

[2] ''प्रमेयसिद्धि प्रमाणाद्धिः।'' सां.का.४

[3] "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-ख्यातिरविद्या।" यो.सू.२/५

[4] "ज्ञानेन चापवर्गो, विपर्ययादिष्यते बन्धः।" सां.त.कौ., पृ. २८७

[5] "तत्र विपर्ययः अज्ञानमविद्या।" सां.त.कौ. .२९१

[6] "विपर्ययप्रभवाणामप्यस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात्।" तदेव-२९४

उत्पत्तिः नाम स्वकारणे विद्यमानस्य कार्यस्य केवलं बहिःप्रकाशः। यथा तिलमध्ये तैलं तिष्ठति, यत्नेन केवलं बहिःप्रकाशः भवति। परन्तु वालुकायां तैलं कदापि न तिष्ठति, तस्मात् यथासाध्यं चेष्टया अपि कदापि वालुकातः तैलस्य प्रकाशः न सम्भवः। अतः कार्यं कारणमध्ये प्रागेव सद्रूपेण विद्यते। तथाहि चाकचिक्यादिसादृश्यवशात् शुक्तिकायां रजतस्य ज्ञानम् उत्पद्यते ततः पुरुषस्यापि प्रवृत्तिः भवति। परन्तु प्रयोजनसिद्धेः अभावात् तत्र असद्बुद्धिः प्रतीयते। अर्थात् भ्रमस्थले प्राग् सद्बुद्धिः तदनन्तरम् असद्बुद्धिः, तस्मात् भ्रमविषये तेषां मतवादः सदसत्ख्यातिवादः इति नाम्ना दार्शनिकसमाजे परिचितः।[7] विज्ञानभिक्षुणापि अस्य व्याख्यायाम् उक्तं यद्यपि वस्तु स्वरूपेण सत् तथापि अध्यस्तरूपेण असत्, अतः तेषां भ्रमविषयकसिद्धान्तः सदसत्ख्यातिः इति।[8]

सांख्ययोगदार्शनिकाः सदसत्ख्यातिवादस्य आलोचनाप्रसङ्गे माध्यमिकानाम् असत्ख्यातिवादस्य खण्डनं कृतवन्तः। शून्यवादिमाध्यमिकबौद्धानां मते यत्किञ्चिद् वस्तु दृश्यते तत् सर्वं न सत् नापि असत्। माध्यमिकानां मते शून्यमेव आत्मा। न केवलम् आत्मा परन्तु दृश्यमानः जगत्प्रपञ्चः अपि शून्यः।[9] अस्य खण्डनार्थं सांख्यदार्शनिकाः भणन्ति असद्वस्तुनः ज्ञानं कदापि न सम्भवेत्।[10] अर्थात् नृशृङ्गरूपासद्वस्तुनः ज्ञानं यथा न भवति तथैव कस्यापि असद्वस्तुनः ज्ञानं न भवति इति तु सूत्रकारस्य मतम्। यदि असद्वस्तुनः ज्ञानं स्वीक्रियते तर्हि नरगर्धवशशानां शिरसि शृङ्गज्ञानस्य आपत्तिः स्यात्।

योगाचारमते ज्ञानं सर्वदा सद्वस्तु। भ्रमस्थले सर्पादेः या प्रतीतिः तस्य कारणं खलु सर्पादेः सत्ता। अर्थात् भ्रमस्थले अपि सर्पः ज्ञाने सन्। सत्तया एव तस्य ज्ञानं भवति इति तु आत्मख्यातिः। यदि सदा सद्वस्तूनामेव प्रतीतिः भवति तर्हि कदापि तेषां बाधः न सम्भवः,[11] परन्तु तेषां बाधः भवति। रज्जौ प्रतीतः सर्पः न सत्पदार्थः यतः आलोकेन रज्जोः प्रतीतिः भवति, तथा सर्पस्य प्रतीतिः विनश्यति। तथाहि अत्यन्तरूपेणासद्गुणादेः यद्यपि प्रतीतिः भवति, तथापि विनाशकाले तेषामपि बाधः भवति।[12] तथा चैतन्ये भासमानस्य जगतः बाधः चैतन्ये एव भवति।[13] वृत्तिकारमते अनेन सूत्रेण प्रभाकरमतस्य अर्थात् अख्यातिवादस्य खण्डनमपि भवति। प्रभाकरमते ज्ञानमात्रं सत्। भ्रमस्थले ग्रहणात्मकस्मरणात्मक-ज्ञानद्वयं तिष्ठति। तत्र ज्ञानद्वयस्य भेदः न गृह्यते। तस्मादियम् अख्यातिः। परन्तु एतदपि न यथार्थं यतः यदि ज्ञानमात्रं यथार्थं भवेत् तर्हि तेषां बाधः न सम्भवति, यतः यथार्थस्य कदापि बाधः न भवति, परन्तु कालादिभिः सर्वेषां बाधः भवति, अतः ज्ञानमात्रं सत् इति प्रभाकरमतं न यथार्थम्।

भ्रमस्थले प्रतीयमानं वस्तु न सत्, नापि असत्, न सदसच्च। अतः तत् अनिर्वचनीयम् इति तु अद्वैतवादिनां मतम्। परन्तु यत् वस्तु न सत् नापि

---

[7] ''सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात्।'' सां सू. ५/५६

[8] ''स्वरूपेण स्वतः संस्वर्गतः अवस्थारूपेण अध्यस्तरूपेण वा असतः वस्तुनः प्रतीतिः सदसत्ख्यातिः।''

[9] ''न सन्नासन्न सदसत् सदा लोकं प्रपश्यति।
तदा व्यार्त्तते चित्तं नैरात्म्यं चाधिगच्छति॥'' ल.सू.-३/२२

[10] ''नासतख्यानं नृशृङ्गवत्।'' सां. सू.-५/५२

[11] ''न सतो बाधदर्शनात्।'' तदेव-५/५३

[12] ''अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भाणं न युक्तम् विनाशकाले बाधदर्शनात्।'' सां.प्र.भा. सू-५/५३

[13] ''नेह नानास्ति किञ्च॥''बृ.उ.-४/४/१६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

असत्, एवं वस्तु अस्मिन् विश्वे नास्ति। यतः एतादृशं वस्तु नास्ति अतः एतादृशस्य अनिर्वचनीयवस्तुनः कल्पनायाः आधारः अपि नास्ति। कल्पना सर्वदा दृष्टानुसारेण भवति।[14] विवरणप्रमेयग्रन्थकारेणापि भणितम् "अविद्या नाम काचित् अनिर्वचनीयभावरूपा नास्तीति वादिनः पक्षं ....।"[15] अतः अनिर्वचनीयतत्त्वस्य कल्पनाधारेण सृष्टेः मूलकारणस्य अनुमानम् अनुचितम्। अतः अनिर्वचनीयख्यातिः तन्मते परित्यज्या।

न्यायवैशेषिकाः भ्रमस्थले अन्यथाख्यातिम् अङ्गीकुर्वन्ति। अन्यथा अन्यधर्मप्रकारेण अन्यस्य ख्यातिः एव अन्यथाख्यातिः। तेषां मते भ्रमस्थले अलौकिकसन्निकर्षेण एकस्मिन् वस्तुनि अपरवस्तुनः आरोपः भवति। तत्र वस्तुद्वयमेव सद्वस्तु। एकम् अत्र सत् अपरम् अन्यत्र सत्। अतः भ्रमज्ञानम् अन्यथाख्यातिः इति।

अस्य न्यायवैशेषिकाङ्गीकृतस्य अन्यथाख्यातिवादस्य खण्डनावसरे तेन उच्यते स्ववचनविरोधवशात् अन्यथाख्यातिः न युक्तियुक्ता। यदा शुक्तिकायां रजतज्ञानं भवति, अर्थात् सम्मुखे दृश्यमानशुक्तिकायां रजतस्य ज्ञानं भवति तदा यदि केनापि एवम् उच्यते अन्यवस्तुनि अन्यवस्तुनः ज्ञानं भवति तर्हि तदा स्ववचनविरोधदोषः आयाति।[16] अर्थात् शुक्तिकायां रजतज्ञानं भवितुं न शक्यते परन्तु अत्र भवति, अर्थात् स्ववचनस्य विरोधः दृश्यते। अन्यत्र अन्यरूपेण ज्ञानं नृशृङ्गज्ञानवत्। यतः शब्दानुसारं ज्ञानं न भूत्वा अपरस्य ज्ञानं जायते अर्थात् स्ववचनविरोधः भवति। ज्ञानं सर्वदा ज्ञेयानुसारं भवति। यदि अन्यस्मिन् वस्तुनि अन्यस्य ज्ञानं स्वीक्रियते तर्हि एवं स्वीकर्तव्यं, ज्ञानं ज्ञेयस्यानुरूपं न भवति। अतः भ्रमस्थले नैयायिकैः अङ्गीकृता अन्यथाख्यातिः न सम्भवति। अनेन रूपेण सर्वेषां मतं निराकृत्य सांख्याचार्यः भ्रमस्थले स्वमतानुसारं सदसत्ख्यातिवादं प्रवर्त्तयति। तन्मते भ्रमस्थले बाधवद् अबाधोऽपि दृश्यते। यथा शुक्तिकायां यदा रजतज्ञानं भवति तदा इदमित्यंशे अबाधज्ञानम् अर्थात् सत्ख्यातिः तथा रजतांशे बाधज्ञानम् अर्थात् असत्ख्यातिः। तथाहि गुणादीनां सर्वेषां वस्तूनां सदसत्ख्यातिः भवति। यतः एतेषां सर्वेषाम् अबाधोऽपि बाधवत् अस्ति। अत्र वस्तु स्वरूपतया न बाधते यतः सर्वाणि वस्तूनि नित्यानि सांख्यनये। परन्तु चैतन्ये संसर्गेण तानि बाधन्ते।[17] बाधस्य किं स्वरूपम् इति जिज्ञासायाम् उच्यते अवगतधर्मिणि निषेधबुद्धेः विषयत्वम् एव बाधः।[18] असत्त्वस्यार्थः अभावः, सः अभावः अधिकरणस्वरूपः। अत्र यदि कोऽपि एवं भणति सत्तासत्ते विरुद्धस्वभावविशिष्टे। परन्तु अयं विरोधः न यथार्थः, यतः भेदवशात् कोऽपि विरोधः नास्ति। यथा लौहित्यं विम्बरूपेण सत् परन्तु स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण तदसत् एतत्तु सर्वेषां मतम्। तथाहि आपणस्थितरजतं सत् परन्तु तत् रजतं शुक्तिकायाम् अध्यस्तरूपेण असत्।[19] एवं च समग्रजगत् स्वरूपतया सत् परन्तु चैतन्ये

[14] "न सत् नासन् नापि सदसत् परस्परविरोधात् इति अनिर्वाच्यमेव आरोपणीयं मरीचितोयमास्थेयम्' नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वृत्तिमभ्युपगच्छन्ति, किन्तु अनिर्वचनीयं नीलादिति।" भा.२/२/२८

[15] सां.द., गजाननशास्त्रीमुसलगाँवकारः, पृ.६२२

[16] ''नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात्।'' सां सू-५/५५

[17] "स्वरूपेणाबाधः सर्व्ववस्तूनां नित्यत्वात् संसर्गतस्तु बाधः।" सा.प्र.भा.भा.द.को. पृ.(वेदान्त) २७

[18] "प्रतिपन्नबुद्धिविषयत्वं बाधत्वम्।"

[19] "रजतं वणिग्वीथीस्थरूपेण सत् शुक्त्यध्यस्तरूपेण चासत्।" सा.प्र.भा. भा.द.को.पृ.(वेदान्त)२७

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अध्यस्तरूपेण तदसत्।[20] अतः अवस्थाभेदेन सत्तासत्ताद्वयं न विरुध्यते। यथा वृक्षादिपदार्थाः परिणतरूपेण यद्यपि सत्पदार्थाः तथापि अङ्कुरावस्थायां ते असत्पदार्थाः। तथा सांख्यस्वीकृताः प्रकृत्यादिपदार्थाः सद्रूपेणापि विद्यमानाः तथा असद्रूपेणापि विद्यमानाः। अर्थात् अव्यक्तकारणं सर्वदा सदसदात्मकं भवति। पण्डिताः तां प्रकृतिनाम्ना प्रधाननाम्ना च अभिधीयन्ते।[21]

भ्रमस्थले यदा शुक्तिकायां रजतस्य भानं भवति तदा इदमिति शब्देन सम्मुखस्थितवस्तु एव बोध्यते। तस्य वस्तुनः चाकचिक्यादिसामान्यधर्मः आपणस्थितरजतस्य स्मृतिम् उत्पादयति। तस्मात् स्मृतेः लोभादिः जायते। सम्मुखभागे भासितेन रजतेन सह आपणस्थितरजतस्य कोऽपि सम्बन्धः नास्ति। परन्तु लोभादिवशादेव तयोः असम्बन्धः न गृह्यते। तथा च पुरोवर्तिशुक्तिकया सह आपणस्थितरजतस्य संसर्गः गृह्यते। अर्थात् भासमानवस्तुना सह वर्तमानवस्तुनः असम्बन्धः न बोध्यते। तस्मात् वस्तुद्वयम् एकरूपेण प्रतिभाति। परन्तु यदा द्वयोः असंसर्गस्य ज्ञानं जायते तदा रजतभ्रमः विनश्यति। परन्तु तत् रजतं स्वरूपेण कदापि न बाधते। यतः तत् रजतं पूर्वे यथा आपणे विद्यमानम् आसीत् अधुना अपि अस्ति। तथा च तस्य ज्ञानं पूर्ववत् अधुनापि उत्पद्यते। केवलं पुरोवर्तिशुक्तिकया सह तस्य संसर्गः बाधते। अनेन रूपेण संसर्गस्य बाधेऽपि स्वरूपतया अबाधे भ्रमस्थले बाधवत् अबाधः अपि भवति। तस्मात् सांख्यनये भ्रमज्ञानं सदसत्ख्यातिः।

जगद्विषये व्याख्या अपि अनेन रूपेण सांख्यदार्शनिकैः कृता। इदं जगत् कर्मरूपम्। कालान्तरे कार्यरूपजगतः बाधः भवति परन्तु कारणरूपेण तस्य अस्तित्वं विद्यते सर्वदा। यदि कारणं बाधते तर्हि कार्यस्य उत्पत्तिः न सम्भवति यतः अनाधारे कार्यस्योत्पत्तिः न सम्भवति। तस्मात् सांख्यदार्शनिकाः चिन्तयन्ति सर्वाणि कार्यवस्तूनि तेषां कारणे सूक्ष्मरूपेण विद्यन्ते, अतः कार्यं सत्। यदा कस्यापि कार्यस्य परिवर्तनं दृश्यते तदा केवलम् एकं रूपं परिवृत्य अन्यरूपम् आयाति। तात्पर्योऽयं कस्यापि रूपस्य तात्कालिकरूपेण अविद्यमानता एव बाधः। यथा सुवर्णरजतादिद्वारा विभिन्नेषु समयेषु विविधालङ्काराणां निर्माणं भवति। यद्यपि एतेषाम् आकृतेः परिवर्तनं भवति तथापि सुवर्णादिः तत्र तिष्ठति। प्रत्येकम् आकृतिः सर्वदा स्वकारणे तिष्ठति। निमित्तवशादेव तेषां प्रकाशः भवति। तथाहि संसारे सुखदुःखमोहादीनां या अनुभूतिः भवति तेन जगत्कारणरूपेण प्रकृतेः ज्ञानं भवति। अनेन रूपेण यद्यपि कार्यरूपजगत्प्रपञ्चः बाधते तथापि कारणरूपेण न बाधते। तथा च संसर्गे बाधेऽपि स्वरूपेण विद्यते अतः सदसत्ख्यातिः अवश्यं स्वीकर्तव्या।[22] अर्थात् सांख्ययोगनये भ्रमघटितसिद्धान्तरूपेण सदसत्ख्यातिः एव स्वीक्रियते।

२. पुरुषस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं बन्धनञ्च

द्वैतवादिसांख्ययोगदर्शनस्य मूलतत्त्वद्वयं खलु प्रकृतिः पुरुषश्च। तत्र आत्मा पारमार्थिकपुरुषः वा पुरुषशब्देन बोध्यते। पुरुषः देहेन्द्रियादिभ्यः

---

[20] "अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नोऽनर्थागमे यथा॥" सां.द. (सां.प्र.भा.५/५६), पृ.-६२४

[21] "नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति च भवन्ति च।
कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते॥" भागवत ११/१२/४२

[22] "अतो न सन्नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम्।" सां सा. अशोकवन्द्योपाध्यायः,पृ.९९

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

पृथक् ।[23] पुरुषः स्वप्रकाशः विशुद्धाचैतन्यस्वरूपः, निरवयवः, सर्वव्यापी, अजडः, निष्क्रियः, चेतनः, नित्यः, गुणातीतश्च ।[24] पुरुषः अनादिः कारणाभावात्, पुरुषः अपरिणामी कार्याभावाच्च ।[25] पुरुषः न खलु कर्ता भोक्ता च। यतः क्रियां विना कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च न सम्भवतः। यदि पुरुषः क्रियाशीलः स्यात् तर्हि सः परिणामी इति। यतः क्रिया सदा परिवर्तनमेव सूचयति। सांख्यशास्त्रे मनोबुद्ध्यहङ्काराणां मेलनमेव अन्तःकरणम्। कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च अस्य अन्तःकरणास्य धर्मौ ।[26] पुरुषस्य कर्तृत्वं वास्तविकतया अन्तःकरणस्य कर्तृत्वम् ।[27] पुरुषस्य कर्तृत्वं भ्रममात्रम्। विषयसन्निकृष्टान्तःकरणे यदा पुरुषः प्रतिविम्बितः भवति तदा अन्तःकरणस्य क्रियासुखदुःखादयः पुरुषे आरोपिताः भवन्ति ।[28] तदा पुरुषस्य कर्तृत्वस्य भोक्तृत्वस्य च भ्रमः भवति। वस्तुतस्तु पुरुषः निष्क्रियः तथा बुद्धिः अचेतना। परन्तु अचेतनबुद्धिः पुरुषस्य सान्निध्यवशात् चेतनरूपेण प्रतीयमाना भवति तथा च कर्तृत्वविशिष्टबुद्धौ प्रतिविम्बितोऽकर्तृपुरुषः कर्तृरूपेण प्रतीयते ।[29] अर्थात् बुद्धेः उपरागवशात् पुरुषस्य कर्तृत्वं न खलु पारमार्थिककर्तृत्वम्। विज्ञानभिक्षोः मते अहङ्कारविशिष्टशुद्धपुरुषः व्यवहारिकदशायां जीवः इति नाम्ना अभिधीयते सः खलु कर्ता भोक्ता च। शुद्धपुरुषस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च न स्तः।

वास्तविकतया क्रियादिः खलु शरीरस्य धर्मः न तु पुरुषस्य ।[30] पुरुषस्य किमपि वृत्तिज्ञानं नास्ति। यतः वृत्तिज्ञानमपि अन्तःकरणस्य धर्मः। तस्मिन् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितपुरुषे वृत्तिज्ञानस्य आरोपः भवति। पारमार्थिकदृष्ट्या पुरुषः कदापि वृत्तिज्ञानविशिष्टप्रमाता भवितुं नार्हति। प्रमाता खलु अन्तःकरणे प्रतिविम्बितपुरुषः, तस्य प्रतिविम्बितपुरुषस्यैव विकारः भवति। पुरुषः सुखदुःखरागद्वेषमोहशून्यः। एते सर्वे एव बुद्धेः गुणाः ।[31] विज्ञानभिक्षोः मते अन्तःकरणस्य वृत्तिः पुरुषे प्रतिविम्बिता, तथा पुरुषः अन्तःकरणे प्रतिविम्बितः। तस्मिन् प्रतिविम्बितपुरुषे तादात्म्यवशात् वृत्तिज्ञानसुखदुःखादीनाञ्च कर्तृत्वम् आरोप्यते। अर्थात् भ्रमवशादेव इयमुपलब्धिः जायते ।[32] तथा च यदि पुरुषस्य कर्म नास्ति तर्हि तस्य बन्धनमपि न सम्भवति। यतः कर्म एव बन्धनस्य कारणम्। अभिसम्बन्धवशात् अन्तकरणस्य सुखदुःखमोहादिधर्माः पुरुषे आरोपिताः भवन्ति। पुरुषस्य अस्याः अवस्थायाः नाम बन्धनम्। इदं बन्धनं भ्रमादतिरिक्तरूपेण किमपि न।

३. पुरुषबहुत्वप्रतिपादकाः हेतवः

---

23 "देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥" सां.प्र.सू., ६/१

24 "न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते ॥" सां.सू.-१/१९

25 "ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामित्वात् ।" यो.सू.-४/१८

26 "वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात् परिणामि चित्तम् ।" व्या.भा., यो.सू.-४/१७

27 "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम् ।" सां.प्र.सू.१/९१

28 "सुखादिप्रतिविम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः ।" सां सा. अशोकवन्द्योपाध्यायः ,पृ. -९९

29 "उपरागात्कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात् ।" सां.प्र.सू., १/१६४

30 "न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ।" सां.सू., १/१६

31 "बुद्धितः परं पुरुषमाकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन् कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेन इति ।" व्या.भा., यो.सू.२/६

32 "पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥" गीता-१३/२१

सांख्यनये पुरुषः न खलु एकः परन्तु बहुः।[33] ईश्वरकृष्णेन हेतुत्रयेण पुरुषस्य बहुत्वं प्रतिपादितम्। अत्र प्रथमहेतुः खलु जननमरणकरणानां भेदवशात् पुरुषः न खलु एकः। यदि पुरुषः एकः स्यात् तर्हि एकस्य जन्मनः सर्वे जायन्ते एकस्य मरणेन सर्वे म्रियन्ते, तथा एकस्य इन्द्रियवैकल्येन सर्वेषां इन्द्रियवैकल्यं जायते। परन्तु तन्न दृश्यते अतः पुरुषस्य बहुत्वं स्वीकर्तव्यम्। अत्र एवं वक्तव्यम् एतेन हेतुना पुरुषस्य बहुत्वं न सिध्यति। यतः सांख्यमते पुरुषः नित्यः अपरिणामी च, अतः जन्ममृत्युकरणादयः न खलु पुरुषस्य धर्माः।[34] एते सर्वे खलु प्रकृतेः धर्माः। अर्थात् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितपुरुषे जन्ममृत्युकरणादयः तिष्ठन्ति परन्तु शुद्धपुरुषस्य एते धर्माः न सन्ति।[35] अत्र यदि तैः कथ्यते जन्ममृत्युशब्दस्यार्थः खलु देहेन्द्रियमनःबुद्ध्यादिभिः सह पुरुषस्य अभिसम्बन्धः एव बोध्यते, तदा वक्तव्यम् अभिसम्बन्धस्यार्थः खलु अभिमानरूपसम्बन्धः। असङ्गनिर्विकारित्वाद् देहेन्द्रियैः सह पुरुषस्य सम्बन्धः खलु आरोपितः न तु स्वाभाविकः। तथा च प्रवृत्तिवशाद् आत्मनः बहुत्वं तैः प्रतिपादितम्। प्रवृत्तिः नाम प्रयत्नः। सांख्ययोगमते प्रवृत्तिः खलु अन्तःकरणस्य धर्मः किन्तु पुरुषे आरोपितः भवति। अतः प्रवृत्तिरूपधर्मः आत्मनि नास्ति।[36] अर्थात् एवं दृश्यते पुरुषबहुत्वप्रतिपादनार्थं ये हेतवः सांख्यदार्शनिकैः उपस्थापिताः ते सर्वे हेतवः पुरुषे न विद्यन्ते। हेतुः यदि यथार्थो न स्यात् तर्हि तेन हेतुना उपस्थापितम् अनुमानमपि न यथार्थं भवति। तथा च तेन अनुमानेन गृहीतः सिद्धान्तः अपि न यथार्थः। एवं वक्तुं शक्यते व्यवहारिकदशायाम् अनेन हेतुद्वयेन जीवस्य बहुत्वं सम्भवति परन्तु पारमार्थिकपुरुषस्य बहुत्वम् एतैः हेतुभिः न सम्भवति।

४. गुणानां मुख्यगौणभावाः

जगति सर्वेषु वस्तुषु गुणत्रयं विद्यते यतः सर्वाणि वस्तूनि प्रकृतेः जायन्ते। गुणानां स्वरूपालोचनावसरे तैः उच्यते गुणत्रयं परस्परविरुद्धस्वभावविशिष्टम्।[37] परन्तु एते विरुद्धस्वभावविशिष्टगुणाः मुख्यगौणरूपेण परस्परस्य सहायकाः भवन्ति।[38] अर्थात् कदाचित् सत्त्वगुणः प्रधानः भवति रजस्तमगुणौ तस्य सहायकौ। कदाचित् तमगुणः प्रधानः सत्त्वतमगुणौ तस्य सहायकौ इति। परन्तु कथं ते एवम् आचरन्ति इति जिज्ञासायां तैः उच्यते पुरुषार्थसिद्धिरेव अस्य कारणम्।[39] पुरुषार्थशब्दस्यार्थः खलु पुरुषस्य प्रयोजनम्। भोगः अपवर्गश्च पुरुषस्य प्रयोजने। परन्तु सांख्यनये पुरुषः नित्यः अपरिणामी निर्विकारः। अतः तस्य भोगापवर्गयोः प्रयोजनं नास्ति। प्रयोजनं खलु अन्तःकरणस्य। तस्मिन् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितपुरुषे प्रयोजनम् आरोपितं भवति। तथा प्रकृतेः जगतः उत्पत्तिः कथं भवति? इत्यत्र सांख्यदार्शनिकाः भणन्ति पुरुषस्य दर्शनार्थम् अर्थात् भोगार्थं तथा कैवल्यार्थं प्रकृतिः जगद्रूपेण आत्मानं प्रकाशयति। भोगेन पुरुषस्य बन्धनं तथा बन्धनात्

---

[33] सां.का.१८

[34] "न तु पुरुषस्य परिणामः, तस्याऽपरिणामित्वात्।" सा.त.कौ., नारायणचन्द्रगोस्वामी, पृ.-१८४

[35] "धर्म्माधर्म्मौ जन्ममृत्यू सुखदुःखादि चाखिलम्।
जाग्रत्यपि मृषा स्वप्न इव जन्मादिकं मम॥"
सां.सा.अशोककुमारवन्द्योपाध्यायः, पृ.-१८१

[36] "प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथाऽपि पुरुष उपचर्यते।" सा.त.कौ. नारायणचन्द्रगोस्वामी, पृ.-१८७

[37] "ननु एते परस्परविरोधशीला गुणाः।" सां.कौ., नारायणचन्द्रगोस्वामी, पृ. -१३९

[38] श्रीमद्भगवद्गीता, ३/२८

[39] "अर्थतः इति। पुरुषार्थत इति यावत्।" तदेव, पृ.-१४२

परं पुनः पुरुषस्य मुक्तेः इच्छा जायते ।[40] परन्तु अत्रापि वक्तव्यं पुरुषः निष्क्रियः अतः तेन पुरुषेण दर्शनं न सम्भवति, यतः दर्शनं खलु क्रिया । तथाहि पुरुषः स्वरूपतया मुक्तः अतः पुनः तस्य कैवल्यार्थं प्रकृतेः जगत्सृष्टिः एकः भ्रमः ।

५. वृत्तिज्ञानरूपानुमितिशाब्दयोः स्वरूपम्

यद्यपि सांख्यशास्त्रं प्रमेयशास्त्रं तथापि तत्र प्रमाणस्य आलोचना दृश्यते । वाचस्पतिना उच्यते प्रमा खलु संशयविपर्ययस्मृतिभ्यः भिन्ना ।[41] अस्मात् ज्ञायते स्मृतिः सांख्यनये प्रमाणरूपेण न गृह्यते । स्मृतिः अप्रमा अधिगतविषयत्वाद् । अनुभवेन यज्ज्ञानं प्रागेव अभवत् तस्य संस्कारः तिष्ठति तस्मात् संस्काराद् उत्पन्नं ज्ञानं खलु स्मृतिः ।[42] परन्तु सांख्यदर्शने यथार्थज्ञानेषु अन्यतमं खलु अनुमितिज्ञानम् ।[43] सा अनुमितिः व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्याम् उत्पद्यते । परन्तु अस्मिन् ज्ञाने स्मृतेः प्रयोजनमस्ति यतः व्याप्तिस्मरणादृते परामर्शज्ञानं न सम्भवेत् तथा च परामर्शज्ञानादृते अनुमितिज्ञानमपि नोत्पद्यते । अतः अनुमितिज्ञाने व्याप्तिस्मरणम् आवश्यकम् ।[44] सांख्ययोगदर्शने अपरम् अन्यतमयथार्थज्ञानं खलु शाब्दज्ञानम् । आप्तस्य वचनं खलु शब्दज्ञानम् । शब्दार्थबोधः तस्य एव सम्भवति यस्य शब्दार्थज्ञानं प्रागेव अभवत् । शब्दश्रवणेन तस्य अर्थस्य स्मृतिः भवति, ततः तस्यैव शब्दार्थबोधः भवति । अतः शब्दज्ञानार्थमपि स्मृतेः प्रयोजनमस्ति ।[45]

६. कालस्वरूपम्

सांख्ययोगदर्शने कालस्वरूपस्य चर्चा सम्यग्रूपेण नोपलभ्यते । तेषां मते एकः परमाणुः यदा पूर्वस्थानं परित्यज्य उत्तरदेशं प्राप्नोति तदा क्षणः इति नाम्ना उच्यते । तस्य क्षणस्य निरन्तरप्रवाहः खलु क्रमः ।[46] परन्तु क्षणस्य समाहारः कदापि न सम्भवेत् यौगपद्याभावात् । अतः तस्य बौद्धिकसमाहारवशादेव मुहूर्तदिवसादिव्यवहारः सम्भवति ।[47] अर्थात् एवं वक्तुं शक्यते यद्यपि मुहूर्तदिवसादिरूपकालः वस्तुशून्यः बुद्धिनिर्मितः शब्दज्ञानानुपातिविकल्प-स्वरूपः तथापि वस्तुरूपेण प्रतिभाति भ्रमवशादेव । वाक्यपदीयकारेण उक्तञ्च -

"बुद्ध्यवग्रहभेदाच्च व्यवहारात्मनि स्थितेः ।
तावानेव क्षणः कालो युगमन्वन्तराणि च ।।"[48]

आलोचनया एवं दृश्यते सांख्यदर्शने शुद्धपुरुषस्य भ्रमज्ञानं कदापि न जायते कर्तृत्वाभावात् । भ्रमज्ञानमात्रं खलु वृत्तिज्ञानं, यत् खलु अन्तःकरणप्रतिविम्बितजीवस्य अस्मिन् जगति

---

[40] "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।" सां.का.२१

[41] "असन्दिग्धा अविपरीता अनधिगतविषया चित्तवृत्तिः प्रमाणम् ।।" सां.त.कौ., नारायणचन्द्रगोस्वामी, पृ. -४१

[42] "अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ।" यो.सू.-११

[43] "तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकम् ।" सां.का.-५

[44] "धूमदर्शनाच्चोद्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिं स्मरति ।" त.भा., गङ्गाधरकर. (प्र.ख.) पृ.-१६३

[45]"प्रतिपन्नश्चासौ शब्दश्रवणमात्रेण गृहीतसम्बन्धार्थं सन्नर्थेन्द्रियसन्निकर्षव्याप्तिप्रतिसन्धानविरहेऽप्यपूर्वमन्वयबोध-मासादयति सोऽयमुद्भास्यमानः शाब्दबोधः फलमित्यनुद्भास्यमानश्च वृत्तिरूपः शब्दप्रमाणमित्याप्त-वचनमिति चाख्यायते ।" पूर्णिमाटीका, सा.का.-५

[46] "यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्याद्युत्तरदेशमुपसम्पद्येत स कालः क्षणः, तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु क्रमः" यो.भा. यो.सू.-३/५२

[47] "स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इव अवभासते ।" तदेव ।

[48] वा.प.पदकाण्ड,कालसमुद्देशः का.६९

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

भवति। यद्यपि कार्यरूपेण वस्तु असत् परन्तु कारणरूपेण सत् अर्थात् वस्तुमात्रं सदसत्। भ्रमज्ञानेन कार्यरूपवस्तु बाध्यते न खलु कारणरूपवस्तु। यद्यपि बुद्धिसुखदुःखादिः प्रकृतौ विद्यते तथापि पुरुषे तेषां सम्बन्धः मिथ्या।[49] अर्थात् अत्रापि सर्वं वस्तु सदसत्।

सहायकग्रन्थसूची

● अन्नंभट्टः। (२००६)। *तर्कसंग्रहः* [तृतीयसंस्करणस्य पुनर्मुद्रणम्]। गोस्वामी, नारायणचन्द्रः (सम्पा.)। कलिकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डार।

● अमरसिंहः। (२०१०)। *अमरकोषः (सटीकानुवादः)*। भट्टाचार्यः, श्रीमद्गुरुनाथविद्यानिधिः (सम्पा.) कलिकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डार।

● ईश्वरकृष्णः। (१४११ वङ्गाब्दः)। *युक्तिदीपिका*। त्रिपाठी, यदुपतिः (सम्पा.)। कलिकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डार।

● ईश्वरकृष्णः। (१९९९)। *सांख्यतत्त्वकौमुदी (अध्यापनासहिता),* गोस्वामी, नारायणचन्द्रः (सम्पा.)। कलिकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डार।

● उदयनः। (१९९५)। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पा. भट्टाचार्यः, श्रीमोहनः (तर्कतीर्थः)। कलिकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षद्।

● उदयनाचार्यः। (२०११)। *आत्मतत्त्वविवेकः* (तृतीयसंस्करणम्)। शास्त्री, ढुण्ढिराजः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसिरिज-अफिस।

● *उपनिषद्*। (२००४)। स्वामी लोकेश्वरानन्द (सम्पा.). कलकाता: आनन्द पावलिशार्स्।

● गौडपादः। (१९८४)। *माण्डूक्यकारिका*। दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः (सम्पा.)। कलिकाता : देवसाहित्यकुटीर।

● घटकः, पञ्चाननः। (२०००)। *सांख्यदर्शन-१* (प्रथमसंस्करणम्), कलकाता: प्रग्रेसिभ पावलिशार्स्।

● चट्टोपाध्यायः, देवीप्रसादः। (२०१२)। *भारतीयदर्शन,* कलिकाता: न्याशनालवुकएजेन्सि प्राइभेट-लिमिटेड।

● त्रिपाठी, यदुपतिः। (२०१०)। *भारतीयदर्शनपरिचय,* कलिकाता : वि. एन्. पाब्लिकेशन्।

● पतञ्जलिः। (२०१५)। *पातञ्जलयोगदर्शनम्* (योगभाष्यटीकासहितम्)। हरिहरानन्द-आरण्यः (सम्पा.)। कलकाता: पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्।

● बलदेवः, उपाध्यायः। (२०१४)। *बौद्धदर्शनमीमांसा*। वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन।

● भट्टः, कमलाकरः। (१६०६ शकाब्दः)। *मीमांसाकुतूहलम्*। शास्त्री, पट्टाभिरामः (सम्पा.)। वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

● भट्टः, कुमारिलः। (१९७८)। *श्लोकवार्त्तिक*। शास्त्री, द्वारिकादासः (सम्पा.)। वाराणसी : तारा पावलिकेशन्स्।

● भट्टाचार्यः, मृदुला। (२०१५)। *ख्यातिवादेर दिग्दर्शन*। कलिकाता : महाबोधी वुक एजेन्सि।

● भट्टाचार्यः, सुखमयः। (२००६)। *पूर्वमीमांसादर्शन*। कलिकाता : पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तक पर्षद्।

● भर्तृहरिः। (१३९२ बङ्गाब्दः)। *वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्)*। भट्टाचार्यः, विष्णुपदः (सम्पा.)। कलिकाता : पश्चिमवङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्।

● मिश्रः, केशवः। (२०१३)। *तर्कभाषा (प्रथमखण्डः)* [द्वितीयप्रकाशनम्]। करः, गङ्गाधरः [न्यायाचार्यः] (सम्पा.)। कलिकाता : यादवपुरविश्वविद्यालयः।

[49] सा.प्र.भा. ५/५६